

STM 1961

**En ny kilde til belysning af det preussiske hofkapels
repertoire på Hertug Albrechts tid**

Af Henrik Glahn

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan
tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska
samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat till-
låtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upp-
hovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av
enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela
databasen.

En ny kilde til belysning af det preussiske hofkapels repertoire på Hertug Albrechts tid

AF HENRIK GLAHN

I »Catalogue de la Bibliothèque de F.-J. Fétis acquise par l'état belge«, Bruxelles 1877, antegnes som nr. 1433 et sæt håndskrevne stemmebøger, som Fétis har katalogiseret på følgende måde: »Psaumes mis en musique et écrits en 1545 par la princesse Anne Marie de Brunswich, épouse d'Albert de la Brandenbourg (Discantus, altus, tenor, vagans, bassus). MS, 5 parties in —18 obl.

Ce manuscrit, qui, suivant une note de la main de Perne, est provenu de la bibliothèque de Wolfenbüttel, paraît original. Il est dans sa reliure primitive. Perne a mis en partition le premier psaume à 5 voix: son autographe de cette musique est joint au manuscrit dans sa boîte. Le mérite de ce morceau fait voir que la princesse Anne Marie du Brunswich possédait une grande habileté dans l'art d'écrire«.

Som det vil fremgå af denne beskrivelse, har manuskriptet, der nu er indregistreret i Bibliothèque Royale i Bruxelles med signaturen Ms II, 3843, tidligere tilhørt den franske musiklærde, François Louis Perne (1772—1832), forfatter til skrifter om græsk musik, Troubadourkunst og anden middelaldermusik. Perne var indtil 1822 knyttet til konservatoriet i Paris som lærer, generalinspektør og bibliotekar. I sin »Biographie universelle« har Fétis givet en smuk og levende skildring af den franske musikforfatter og passionerede samler, hvis udsøgte bibliotek det lykkedes Fétis at erhverve i 1834. Foruden manuskripter, gamle nodetryk og unike musikbøger indeholdt Pernes samling en mængde egne afskrifter af musik fra det 16.—17. århundrede. I Fétis' katalog opføres henimod 40 samlinger, som Perne møjsommeligt har afskrevet eller sat i partitur.

I det foreliggende tilfælde drejer det sig imidlertid ikke om en afskrift, men om et originalmanuskript, som tilsyneladende ikke har været kendt eller omtalt i den hidtidige musikvidenskabelige litteratur, men som i høj grad fortjener en nærmere præsentation. Ikke fordi det tilskrives Anna Maria af Braunschweig, — af indlysende grunde kan den fornemme kvinde ikke have haft noget direkte med håndskriftets tilblivelse at gøre, hvilket vil fremgå af det følgende, 145

— men først og fremmest fordi det udvider vort kendskab til det musikrepertoire, som dyrkedes ved Hertug Albrecht af Preussens hof i Königsberg i første halvdel af det 16. århundrede. Den følgende beskrivelse og analyse af håndskriftet vil underbygge denne påstand nærmere.

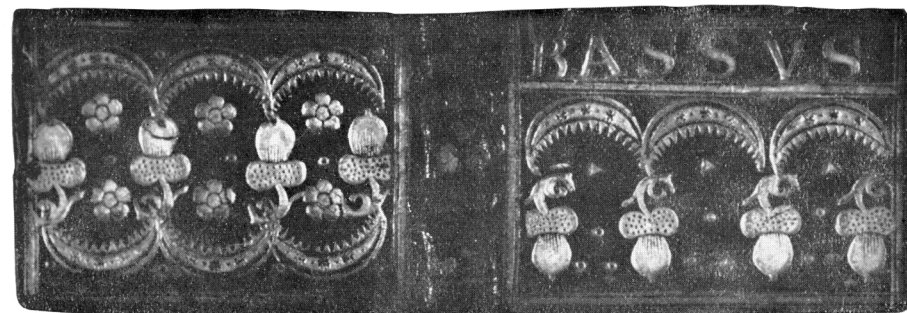
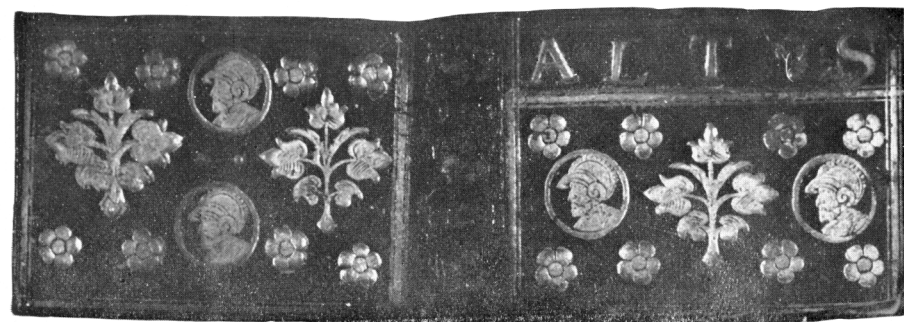
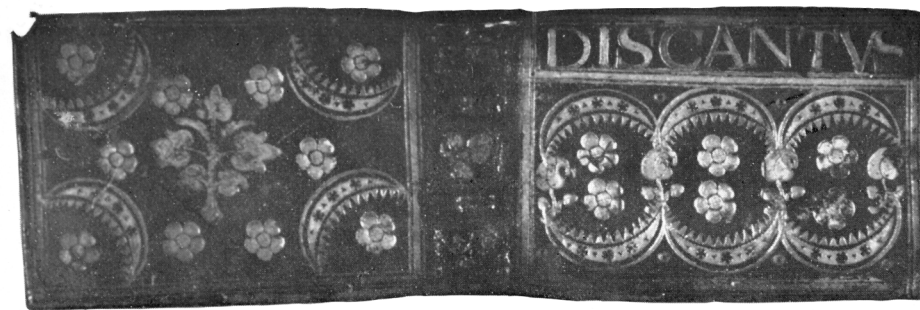
De 5 stemmebøger opbevares i en kassette, hvis læderbetræk er forsynet med nu tildels nedslidte blindtryksmønstre og -inskriftioner. Fordelt på kassettenes fire sider findes inskriptionen: VERBVM/ DOMINI/ MANET IN/ ETERNVM, og på låget ser man en cirkelformet ramme, som er udfyldt med en serie bogstaver, der dels står meget utydeligt, dels ikke følger sig til hinanden som ord med umiddelbar mening. I midten af denne bogstavcirkel, som jeg skal vende tilbage til senere i artiklen, skimtes portrættet af en kvinde.

Stemmebøgernes bind er meget smukt og varieret prydet med forgyldte blindtryksornamenter i form af bladranker, rosetter, liljer, agern og halvmåner med takker. På tre af stemmebøgerne indgår et mandshoved i medaillonform i prydelserne.

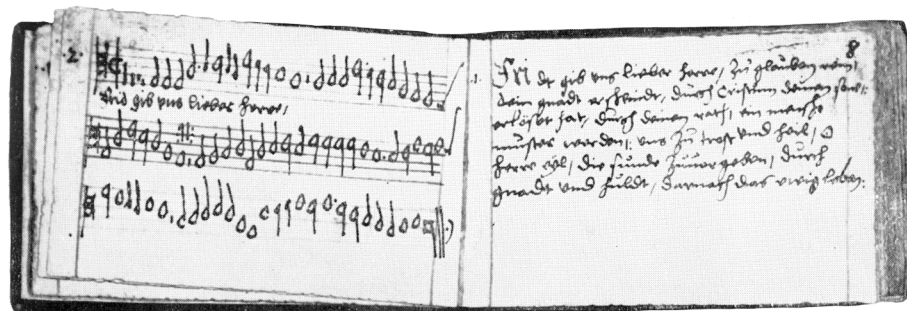
Da stemmebøgernes indhold som allerede nævnt kan bestemmes som et specielt Königsberger-repertoire, er det rimeligt at betragte de omtalte bindprydelser i relation til den fornemme bogbindkunst, man kender fra det 16. århundredes Königsberg. Dette håndværks traditioner forsvarede på særlig fremragende vis af Hertug Albrechts bogbindermester, Kaspar Angler, som forestod indbindingen af næsten alle bøger til såvel fyrstens privatbibliotek som til rentekammeret i perioden fra 1539 til sin død i 1565. Som den første hofbogbinder i Königsberg nævnes en mand ved navn Mats, hvis værksted overgik til Kaspar Angler, om hvem det iøvrigt hævdes, at han rådede over et stempelmateriale så stort og righoldigt som ingen anden bogbinder i Tyskland på den tid.

Med henblik på en mere konkret identificering af stemmebøgernes bindornamentik får vi tilstrækkelig vejledning i Ernst Kuhnerts omhyggelige gennemgang af Königsbergerbind i det 16. århundrede,¹ til sikkert at kunne henføre Brüssel-ms. til Kaspar Anglers værksted. Desværre har det ikke været muligt at finde frem til noget billedmateriale, som kunne underbygge denne påstand, men Kuhnerts be-

¹ Ernst Kuhnert: Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Lpz. 1926, s. 251—307: Anhang: Der Königsberger Bucheinband im XVI und XVII Jahrhundert. Vedr. Angler, se s. 269 ff. De meddelte citater findes s. 270. — Jfr tillige P. Schwenke und K. Lange: Die Silberbibliothek Herzog Albrechts von Preussen (1894), s. 3 f. samt H. Ehrenberg: Die Kunst am Hofe der Herzöge von Preussen (1899), s. 76. Yderligere litteratur anføres i H. Helwig: Handbuch der Einbandkunde I—III (1955).

Stemmebøgerne Discantus, Altus og Bassu.

Tenorstemmen med første strofe af Fredrik Is navnevis, «Fridt gib uns lieber Herre».

skrivelser af de enkeltstempler, Angler benyttede er så indgående og præcise, at de kan danne grundlag for vor konklusion. Jeg skal her blot citere et enkelt afsnit fra Kuhnerts omtale af de enkeltstempler, Angler benyttede: »Endlich fehlen im ersten Jahrzehnt auch die Halbmonde nicht, die zu Bändern wie früher nebeneinander gereiht werden, . . . während ihren sich berührenden Spitzen stilisierte Blüten, Knospen oder Eicheln aufgesetzt sind.« Ligeledes anføres blandt de figurer, Angler benyttede som bindprydelser »ein Kopf mit einem Hut, von dem Zacken emporstreben«. Læseren henvises til at sammenholde disse citater med den fotografiske gengivelse af stemmebøgernes bind.

Som det allerede fremgår af Fétis' beskrivelse, der angiver formatet: 18. obl., er der tale om stemmebøger en miniature. De enkelte blade måler kun 7,5 . 5 cm. Ikke desto mindre står noderne — tildels også teksten — særdeles klart og sirligt prentet. Nodesystemerne fremtræder i henholdsvis røde, grønne og gule farver. Der er indført omhyggelig paginering i hver bog, og kompositionerne — 25 ialt — er nummererede. Både formatet og den ydre fremtoning vidner om, at det er en fornem, eksklusiv samling, og dette indtryk bliver yderligere bekræftet gennem en nærmere betragtning af stemmebøgernes indhold.

Der skal i det følgende gives en oversigt over samtlige kompositioner med angivelse af tekstbegyndelse, tekststrofernes antal, evt. akrostikon (forkortet: Ak.), konkordanser og komponister, såvidt disse har kunnet spores, samt eventuelle nyudgivelser. Som regel er kun den tidligst kendte konkordans angivet, idet supplerende kilder kan opledes i nyudgivelserne af de pågældende kompositioner. Hvor intet andet anføres, er satsen femstemmig.

I oversigten henvises til følgende kilder:

Oeglins *Liederbuch*, Augsburg 1512. Udg. ved R. Eitner og J. J. Maier i Publikationen der Gesellschaft für Musikforschung 1880.

Der erst Teil Hundert und ainundzweinzig neue Lieder . . . Hans Ottl, Nürnberg 1534.

Reutterliedlin, Chr. Egenolff, Frankf. a. M. 1535. Facs.-udg. ved H. J. Moser, Augsburg 1927 (Gassenhawerlin und Reutterliedlin . . .)

Fünff und sechzig teütscher Lieder, vormals in truck nie uss gangen, Apud Petrum Schöffler et Math. Aparium . . . (1536).

G. Forster: Ein ausszug guter alter und newer Teutscher liedlein, Petrejus 1539.

Hans Kugelmann: *Concentus novi trium vocum* . . . Augsburg 1540.

Etliche Teutsche Liedlein, Geistlich und Weltlich, mit Drey, Vier, Fünff und Sechs stimmen . . . durch F. D. zu Preussen Trommetern, Paul 147

Kugelmann, Königsberg 1558. [Femstemmig afdeling.] Forkortet: P. Kug.²
 KB-ms. = Det kgl. kantoris stemmebøger (1541), Det kgl. bibliotek, København, Gl. kgl. Saml. 1872. 4.
 EdM = Erbe deutscher Musik.
 Neue Deutsche Geistliche Gesenge . . . G. Rhaw, Wittenberg 1544.
 DTB = Denkmäler der Tonkunst in Bayern.

I ms. meddeles den fulde tekst kun i Tenors stemmebog og her ikke under noderne men efter, således som det normalt ses i de trykte tyske samlinger frem til midten af 1530-erne.³ Manuskriptets stavemåde er bibeholdt i den følgende oversigt.

1. *O weyblich art* 3 strofer
 Forster 1539 nr. 108. Komp. Heinrich Isaac. EdM XX
 Vagans tilkomponeret.
2. *Frid gib uns lieber herre* 7 strofer
 Akr.: »Fri/de/reych/ König/ zw/ Den/merch«
3. *Sol ich her vor dir bestan* 7 str.
 Akr.: »So/phi/a/ Königin/ zw/ Den/margk«
4. *Von Gottes gnad, rat und wunderthat* 5 strofer
 Akr.: »Von Gottes Gnad/ Christi/an/ König/ In Denmargken«
 P. Kug 6 med komponistangivelse: Melchior Kugelmann
 I KB-ms. anden sats over samme tekst og tenormelodi af Melchior K, P. Kug 28.
5. *Von Anfang her hat gottes ehr* kun 1. strofes 1. linje.
 KB-ms. Anonym.
6. *Mas, zucht, verstandt, erkant* 3 strofer
 Akr. »Ma/ri/a«
 Forster 1539 nr. 111. L. Senfl. EdM XX. I Forster 1560 er Senfls 4-stemmige sats forsynet med en femte, Vagans, der imidlertid er en anden end den tilkomponerede Vagans i Brüssel-ms.
7. *Mag ich ungluck nit wider stan* 3 strofer
 Akr. »Ma/ri/a«
 Forster 1539 nr. 102. Komp. L. Senfl, 4 v.
 Vagans tilkomponeret.
8. *Von Menschen her ist nie erhört* 15 strofer
 Akr. »Von/Gotts/ Gnad/ Al/brecht/ Margk/graff/ Zw/ Bran/den/ borg/ Härt/zugk/In/ Preussen«. I Tenor og Vagans tilskriften: »F. Dht. In preussen lied«
 KB-ms. Anonym

² Den unike samling findes på Gymnasiebiblioteket i Torun (tidl. Thorn) i Polen. Den er første gang nøjere beskrevet af Fr. Spitta, Die Liedersammlung des Paul Kugelmann (Hugo Riemann-Festschrift, Lpz. 1909), hvor Kugelmanns dedikation til hertugen er meddelt i sin helhed. Nogle af teksterne samt indholdsfortegnelsen gengives i Ruth Fuehrer, Die Gesangbücher der Stadt Königsberg, Königsberg 1927. Siden har Hans Engel beskæftiget sig med det musikalske indhold i såvel den trykte del af samlingen som det håndskrevne tillæg i en artikel i Ostpreussische Musik 1 (1937), s. 38 ff.

³ Jfr H. Osthoff, Die Niederländer und das deutsche Lied (1938), s. 55. P. Kugelmann 1558 anvender samme disposition, hvori Osthoff ser »den seneste udløber af denne praksis« og samtidig et tegn på »eine ausgesprochene 'periphere' Sammlung«,

9. *Von got dem herren haben whir* 9 strofer
 Akr. »Von/ Gottes/ Genaden/ Doro/the/a/ Hertzogin/ In/ Preussen«
 Under Tenor tilskriften: »Meiner gnädigisten: F: In preussen«, under Bassus: »F: dht In preussen gemahl (in) liedt«
 KB-ms, P. Kug nr. 5 med komp.ang.: Melchior Kugelmann
10. *Ich tran zu Got* 3 strofer, der alle begynder med »Ich trau zu Gott«
 P. Kug nr. 14 med komp.ang. Melchior Kugelmann.
 Teksten meddeles i R. Fuehrer s. 155. (Se note 2.)
11. *Von gottes gnad, mein seel die hat* 7 strofer
 Akr. »Von Gottes Gnad/ An/na/ Sophi/A/ Ein Freulein/ In Preussen«
 P. Kug nr. 20 med komp.ang. Melchior Kugelmann.
 Teksten meddeles i R. Fuehrer s. 151—152.
12. *Capitan herr Got Vatter mein* 9 strofer
 Akr. »Ca/si/mir/ Marck/graf/ Zw/ Bran/den/burgk«
 Over samme Tenormelodi findes 2 andre satser i Rhaw 1544, nr. 109 og 110, den ene anonym, den anden af Lupus Hellinck.
13. *Es mueth vil leuth, die peuth* 3 strofer
 Forster 1539 nr. 80. Komp. Thomas Stoltzer. EdM XX
14. *Wil got mein wher und waffen sein* 7 strofer
 Akr. »Wil/helm/ Margraff/ Zw/Bran/den/burgk«
 4 v.
15. *Ernwert auff erdt ein ihugent schön* 5 strofer
 Akr. »Ern/wil/ Träut/halm«
 Forster 1539 nr. 107, 4 v. Anonym. EdM XX
 Vagans tilkomponeret.
16. *Der Hund mir vor dem licht umbgath* 3 strofer
 Reutterliedlin 1535 nr. 21, 4 v. Anonym. H. J. Moser: P. Hofhaimer s. 166.
 Forster 1539 nr. 44, 4 v. EdM XX
 Vagans tilkomponeret.
17. *Kundt ich schöns reines wertes weyb* 3 strofer
 Oeglin 1512 nr. 34, 4 v. Komp. L. Senfl. EdM X, 1
 Vagans tilkomponeret.
18. Tenor: *Als in ebrenn.* Øvrige stemmer: *Forma decens*
 KB-ms.: »Der Durchleuchtige und hochgebornen Churfürsten zu saxon etc. reimen durch adrianus willart«. Til det tyske valgsprog, der gennemføres ostinat i Tenor følger de andre stemmer den latinske tekst: »Forma decens mores casti tum pectus honestum . . .«
19. *Mein vleiss und mbue* 3 strofer
 Ott 1534 nr. 40 Komp. L. Senfl. EdM XV nr. 20
20. *Ungnad beger ich nit von ir* 3 strofer
 Ott 1544 nr. 19, 4 v. Komp. L. Senfl. EdM X nr. 50
 Vagans tilkomponeret.
21. *O her behend, mein ellend wend* 3 strofer
 Under Tenor angives: »Johan: Poliander:«

22. *O her ich clag, das ich mein tag* 3 strofer
KB-ms., anonym. Har ingen forbindelse med Senfls sats over samme tekst, se DTB 34 nr. 61.
23. *Hilff mir mein lieber herre* 6 strofer
KB-ms; P. Kug nr. 16 med komp.ang. Melchior Kugelman
24. *Frölich wil ich singen* 3 strofer
Schöffers 1536 nr. 38. Komp. Thomas Sporer, 4 v.
KB-ms. 5 v, Vagans tilkomponeret som her. — Over samme tekst og Tenormelodi kendes en med Sporer's sats nært forbunden 3-st. sats af H. Kugelman 1540 (EdM Sonderreihe 2 nr. 25), senere optaget i P. Kug. 1558, der herudover bringer to 3-st. stykker over den yndede vise, dels af P. Kugelman, dels af Jørgen Wönhart.
25. *Nun lob mein seel den herren* 4 strofer
H. Kugelman 1540 nr. 39, 4 v. EdM Sonderrh. 2 s. 102.
Under Tenormelodiens første nodesystem noteres: »Johan: poliander:«

Kaster vi først et blik på *teksterne* til de 25 kompositioner, åbner de os på utvetydig måde vejen til det milieu, dette musikrepertoire er hentet fra eller bestemt for, idet den overvejende del er navnedigte eller valgsprog, såkaldte symbola. Lad os se nærmere på, hvem det er vi præsenteres for gennem disse stykker.

- Nr. 2: Den danske konge, Frederik I (d. 1533) og
» 3: hans hustru, dronning Sophia (d. 1568).
» 4: Christian III (d. 1559), søn af Frederik I og Dronning Anna,
» 5: sandsynligvis — analogt med nr. 3 og 9 — Christian IIIs hustru, Dronning Dorothea (d. 1571), selvom teksten er ufuldstændig.
» 6—7: Maria, dronning af Ungarn, senere statholder i Nederlandene (d. 1558).
» 8: Hertug Albrecht af Preussen, som i 1526 blev gift med
» 9: Dorothea, en datter af Frederik I og Dronning Sophia, og således halvsøster til Christian den III. Hun døde 1547.
» 11: Anna Sophia, Albrecht og Dorotheas datter, senere hertuginde i Mecklenburg.
» 12: Casimir, markgreve af Brandenburg, Hertug Albrechts ældste broder (d. 1537)
» 14: Wilhelm, Albrechts yngre broder, hertug af Livland (d. 1563)
» 18: Johann Friedrich, kurfyrste af Sachsen fra 1532 til 1547. Devisen »Alles in Ehren (kann niemand wehren)« forekommer bl. a. på skuemønter fra 1535.⁴

⁴ Georg Habich, Die deutschen Schaumünzen des XVI Jahrhunderts (München 1932), II, 1, nr. 1935—36. Kurfyrst Johann Friedrichs latinske valgsprog, »Spes mea in Deo est«, findes desuden på en række andre skuemønter, og er ligesom det tyske sat i musik og overleveret i (anonym) 5-st. sats i det kgl. kantoris stemmebøger i København.

I dette fyrstelige selskab er Hertug Albrecht den centrale skikkelse, omgivet af på den ene side den danske svigerfamilie (høfligt stillet i første geled), på den anden af hustru, datter og brødre. Hertil kommer så som hertugen nært stående fyrstelige venner den ungarske dronning, hvis navnedigt Albrecht menes at have digtet, og den sachsiske kurfyrste.

Af de ovenfor anførte navnesalmer optoges nr. 2, 7 og 12 i den lutherske kirkesang. Frederik Is vise kendes naturligt nok også i danske kilder, således uden melodi i Malmö-Psalmebogen 1533: »Fred giff oss kiere Herre«, og i Thomissøns Psalmebog 1569 med melodi, der dog er en anden end den i Brüssel-ms. meddelte. De tidligste tyske kilder (Magdeburg 1534 og Lübeck 1543) har salmen i nedertysk version; den første trykte højtyske kilde er Wittenberg 1586, men at der har foreligget en tidlig højtysk version, viser Brüssel-ms., der følgelig må inddrages i den hymnologiske forskning til belysning af salmens oprindelse.⁵

Sophia-visen, nr. 2, kendes ikke fra andre kilder og er en interessant forøgelse af de foreliggende danske fyrstesalmer. Christian IIIs vise, nr. 3, hvis tekst foruden i Brüssel-ms. findes i sin helhed i Paul Kugelmans samling, kombinerer navnevisen og »symbolum«, idet alle strofer munder ud i kongens valgsprog: »Ach Gott schaff deinen Willen«. I de 4 sidste strofer er dette omkvæd skrevet i den forkortede form: A G S D W, som vi bl. a. kender fra Kronborgtapeternes prægtige portræt af den danske konge.⁶ Valgsproget anvendes iøvrigt som akrostikon i den kendte salme, »Ach Gott, du liebster Vater mein«, fra Kopenhagen Gsb. 1571, i dansk version »O Gud min Fader kier og rig« i Thomissøns Psalmebog 1569.⁷

Et væsentligt tekstbidrag er desuden Hertug Albrechts navnevisen, nr. 8, som med sine 15 strofer er det længste digt i samlingen. Af denne har hidtil kun begyndelseslinjen været kendt fra de danske stemmebøger. Brüssel-ms. giver her et supplement til de Albrecht-viser, som stammer fra tiden før 1525, da Albrecht endnu var den tyske ordens højester, nemlig de to akrostikon-digte: »Allzeit vor-

⁵ Jfr. Fr. Spitta, Beiträge zur Frage nach der geistlichen Dichtung des Herzog Albrecht von Preussen (Altpreuussische Monatsschrift, Jg. 54 (1917), s. 179 ff.: Die dänischen Königslieder). Tillige Sev. Widding, Dansk Messe. Tide- og Psalmesang, Kbh. 1933, II, 63.
⁶ Mackeprang og Sigrid Flømand Christensen, Kronborgtapeterne, Kbh. 1950, pl. 13.

⁷ Christian IIIs danske symbolum er omtalt og gengivet i Angul Hammerich: Dansk Musikhistorie indtil ca. 1700 (1921), s. 127. Om melodierne til de danske kongesalmer i Thomissøns psalmebog, se Henrik Glahn, Melodistudier til den lutherske salmesangs historie fra 1524 til ca. 1600 (1954), I, s. 271 ff.

leihe mir, Herre mein« og »All weltlich Treu und Zuversicht« på henholdsvis 6 og 12 strofer.⁸ Også Wilhelm-visen, nr. 14, hører til de hidtil ukendte tekster og følger sig smukt til de øvrige brødres navneviser: foruden den nævnte Albrecht-verse den her optagne Casimir-verse, nr. 12, som findes i de tidligste lutherske sangbøger på både dansk og tysk grund. Desuden den ligeledes fra tidlige lutherske kilder kendte »Genad mir Herr ewiger Gott«, som er bygget over Georg, markgreve af Brandenburg (Nürnberg 1531, Babst 1545 etc.).

Det er ikke hensigten her at drøfte det vanskelige problem om forfatterskabet til de nævnte og hidtil ukendte fyrstedigte, nr. 3, 8 og 14 i Brüssel-ms. Som bekendt har Fr. Spitta udlagt Hertug Albrecht som forfatter til ikke mindre end 80 åndelige digte, men trods enkelte sikre beviser på, at Albrecht faktisk har givet sig af med digtekunsten, er der næppe heller tvivl om, at Spitta — som påvist af P. Tschackert — er gået over gevind i sin trang til at henføre anonyme salmer og navneviser til den fromme hertug.⁹

Idet vi derfor lader de anonyme tekster hvile og skyder identifikationsproblemet over til de literære specialister på dette område, bør vi på den anden side ikke overse, at manuskriptet dog ved to af stykkerne signerer teksterne, nr. 21: »O Herr behend« og nr. 25: »Nun lob, mein Seel, den Herren«, der begge figurerer med navnet Johan Poliander. Det er den brændende Luther-discipel, hvem Albrecht kaldte til Königsberg som præst, og som sammen med Johann Briessmann og Paul Speratus var en drivende kraft i Preussens evangelisering. Han kom til at stå fyrsten meget nær både personligt og som teologisk rådgiver. I følge traditionen var det på Albrechts foranledning, at Poliander — eller Graumann, som hans rette tyske navn var — digtede parafrasen over Ps. 103, som alene har sikret ham en central plads i den samlede lutherske salmeskat. Udover denne prægtige salme har overleveringen kun kunnet tilskrive ham et enkelt, overvejende verdsligt digt, visen »Fröhlich will (muss) ich singen«, som til gengæld havde stor yndest og også er optaget i Brüssel-ms. som nr. 24.

⁸ Jfr. P. Schwenke, Zwei Lieder für den Hochmeister Albrecht von Brandenburg (Alt-preuss. Monatsschr. 32 (1895), s. 153 ff.) og Fr. Spitta, Beiträge . . ., (smst. 46, (1909), s. 252 ff. og 47 (1910), s. 91 ff.).

⁹ Foruden til Spitta's »Beiträge . . .« (note 5 og 8) henvises til hans artikler i Monatsschr. f. Gottesdienst u. kirchl. Kunst XIII (1908) og XIV (1909) samt till P. Tschackert i Alt-preuss. Monatsschr. 46 (1909), s. 52 ff.

På denne baggrund må det siges at være hymnologisk af største interesse, at vi nu med salmen nr. 21 kan føje et nyt bidrag til den i forvejen kendte, men meget sparsomme Poliander-overlevering. Billedet af den mand, en eftertid gav benævnelsen »Borussiae Orpheus« vil derved blive *lidt* mere nuanceret, navnlig da motivet og grundpræget i den nyfundne salme er et andet end i »Nun lob, mein Seel«. I »O Herr behend . . .« er bodstenen dominerende. De tre lange strofer er en stærk og inderlig bekendelse af menneskets synd og afmagt, en bøn til Herren om hjælp i nødens stund:

»O Herr, behend mein ellend wend,
dein hulf mir sendt,
dass ich nit muss verzagen.
Mich nicht verlass und haldt das mass,
wölch ich mug bas
erdulden und ertragen.
Du kennst mein grosse schwachheit wol,
die not mich hart betranget,
mein seel ist angst und trübsal vol
kaum ahn der hoffnung hanget.
Es zurn sunst wer vil zurnen kan,
sei du mir nicht zuwider,
Herr Christ allein, mir armen man,
so lig ich nicht darnider.«

Således lyder den første strofe, som er citeret nøje efter kilden med alle dens inkonsekvenser i stavemåde. (Kun interpunktion er indføjet.) Lad os slutte omtalen af manuskriptets tekster med dette citat og blot sammenfattende betone, at Brüssel-ms. har afsløret sig som en tekstkilde af primær værdi og har bragt nyt stof for dagen til belysning af den åndelige digtning i reformationstidens Preussen.

Musikken

Brüssel-ms. er en typisk samling af »Geistliche und weltliche Liedlein«, som har talrige sidestykker i det 16. århundredes overlevering. Den repræsenterer et repertoire, som ivrigt dyrkedes af de fyrstelige musikkorps i Tyskland, 4- og 5-stemmige satser med cantus firmus i tenoren bestemt for en kombineret vokal-instrumental udførelse. Den foreliggende samling er dog overvejende af gejstlig karakter og har et særlig homogent præg, en »ide«, som kommer til udtryk i fyrstevisernes fyldige repræsentation og ordning. Den gamle beteg-

nelse: »Hofweise« synes her at kunne anvendes som en helt bogstavelig karakteristik af den genre, som samlingen i første række afspejler.

Hertil kommer, at Brüssel-manuskriptets musikalske repertoire — ligesom det tekstlige — er stærkt farvet af det *lokale* milieu i Königsberg. Ms. indeholder således stof både af de musikere, som var knyttet til hofkapellet, og af de komponister, som i særlig grad havde den musikelskende hertugs yndest. Dette milieu er velkendt gennem en række monografier og specialafhandlinger om opbygningen af hofkapellet, som i mere end et halvt århundrede, fra 1524 til o. 1578, domineredes af de dygtige brødre Hans, Melchior og Paul Kugelmann, om de vigtigste Königsbergsamlinger, både håndskrevne og trykte, om det musikbibliotek, hertugen samlede sig og om Albrechts forbindelse med fremtrædende tyske musikere uden for Preussen, først og fremmest Ludwig Senfl, Johann Walter og Thomas Stoltzer.¹⁰ Brüssel-manuskriptets repertoire harmonerer godt med det billede, man kan danne sig ud fra den foreliggende literatur, men det uddyber tillige billedet på ikke uvæsentlig måde.

Som supplement til den indledende oversigt over samlingens indhold skal vi her se, hvorledes satserne fordeler sig efter komponister, anonymi med konkordanser samt anonymi uden konkordanser:

Heinrich Isaac (1450—1517):	1 (nr. 1)
Thomas Stoltzer (c. 1450—1526):	1 (nr. 13)
Ludwig Senfl (c. 1490—1543):	5 (nr. 6, 7, 17, 19, 20)
Adrian Willaert (c. 1490—1562):	1 (nr. 18)
Thomas Sporer:	1 (nr. 24)
Hans Kugelmann (?—1542):	1 (nr. 25)
Melchior Kugelmann:	5 (nr. 4, 9, 10, 11, 23)
Anonyme satser fælles med Forster 1539:	2 (nr. 15, 16)
Anonyme satser fælles med KB-ms (1541):	3 (nr. 5, 8, 22)
Ukendte:	5 (nr. 2, 3, 12, 14, 21)

¹⁰ Hans Albrecht, Albrecht, Markgraf von Brandenburg (Art. i MGG); Maria Federmann, Musik und Musikpflege zur Zeit Herzog Albrechts. Königsberger Studien zur Musikwissenschaft XIV (1932); Eckhard Loge, Eine Messen- und Motettenhandschrift des Kantors Matthias Krüger aus der Musikbibliothek Herzog Albrechts von Preussen. Königsb. St. z. Mw. XII (1930); Hans Engel, Kugelmann (Art. i MGG); J. Müller—Blattau, Die Musik im Zeitalter der Reformation und des Barock (Afh. i »Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande«, Königsb. 1931); samme, Die musikalischen Schätze der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg i Pr. Zeitschrift f. Musikwiss. VI (1923), s. 215 ff. Om Albrechts brevvæksling med musikere og musikagenter, se R. Eitner, MM VIII—IX. Korrespondancen med Senfl er indgående omtalt og citeret i Th. Kroyers biografiske indledning til Senfls værker i DTB III, 2. Andre literaturhenvisninger findes hos Federmann og i de anførte art. i MGG; her er kun de væsentligste nævnt.

De 25 satser fremtræder usigenerede i ms., men ved konkordanser — først og fremmest i Forster 1539 og P. Kugelmann 1558 — har hovedparten kunnet identificeres. Vi hefter os her ved optagelsen af satser af Stoltzer og Senfl, der allerede er anført som eksempler på de musikere, Hertug Albrecht satte særlig pris på. Hos Senfl, hofkapelmesteren i München, foretog den preussiske hertug direkte bestillinger på kompositioner, og ud fra den bevarede korrespondance får vi at vide, at Senfl forsynede hofkapellet i Königsberg med både latinske motetter, tyske Lieder og »Hofweis«. Måske hører de i Brüssel-ms. forekommende Senfl-satser til de direkte leverede. En nøjere undersøgelse af kildeforholdene vil antagelig kunne kaste lys over dette problem. Konkordansmaterialet henleder desuden atter opmærksomheden på forbindelsen mellem Brüssel-ms. og de danske stemmebøger. Fællesskabet manifesterer sig ikke blot i de ovenfor anførte anonyme satser, men gælder, som det fremgår af den indledende indholdsoversigt, tillige satserne nr. 9, 18, 23 og 24. De to sæt stemmebøger har således ialt 7 fælles kompositioner.

Det skal i denne sammenhæng blot nævnes uden nærmere dokumentation, at indflydelsen fra Königsberg i det danske hofkaps repertoire ikke indskrænker sig til de her påviste konkordanser. Endnu en række kompositioner i KB-ms. kunne fremdrages, som dels er overtaget fra Hans Kugelmanns samling, dels genfindes i andre Königsbergsamlinger, dels endelig gennem signaturer eller tekstforhold understreger forbindelsen.¹¹ Og i betragtning af det nære samkvem både på højeste plan og på talrige andre områder, politiske og kulturelle, som finder sted mellem Preussen og Danmark i det 16. århundrede, ville det være mærkeligt, om det ikke også ytrede sig på det musikalske.

Vi har da også adskillige vidnesbyrd om, at musikere vandrede fra det ene kapel til det andet, og som det mest nærliggende eksempel herpå melder navnet Jørgen Heyde sig. Denne virkede først i en årrække som en højt estimeret musiker ved hofkapellet i Königsberg, men ved udgangen af 1538 forlod han p. gr. af en kontrovers sin tjeneste her. Hertug Albrecht søgte uden held at overtale ham til at vende tilbage, men da det ikke lykkedes, sendte han Heyde til Christian III med en varm anbefaling til ansættelse ved det danske musikkorps.¹² Først fra året 1542 registreres Heyde som hoftrum-

¹¹ En oversigt over det kgl. kantoris stemmebøger og dets indhold er givet af Julius Foss i Aar bog for Musik, Kbh. 1923. På flere punkter er denne oversigt revideret af Niels Møller i en utrykt magisterafhandling 1944.

¹² Jfr. M. Federmann, anf. skr. s. 75 f.

peter og leder af kantoriet, men sandsynligheden taler for, at han allerede i nogen tid forud havde gjort tjeneste i musikkorpset. Jørgen Heyde forlod i 1556 tjenesten hos Christian III og træffes derefter som leder af det svenske hofkapel hos den ligeledes musikbegeistrede svenske konge, Erik XIV.

Der kan næppe være tvivl om, at Jørgen Heyde må udpeges som den vigtigste formidler af den indflydelse fra Königsberg, som præger repertoiret i de danske stemmebøger. Overhovedet har denne musiker, der var »øverste trommeter« på det tidspunkt, stemmebøgerne blev til, formentlig været den drivende kraft ved repertoirets nedfældelse. Og det er nødvendigt at tilføje, at Heyde endnu længe efter sin afgang fra hertug Albrechts kapel, havde forbindelse med sin tidligere herre, hvem han forsynede med kompositioner.¹³ Ligeledes bør det noteres, at ligesom Brüssel-ms. og Paul Kugelman indeholder satser til ære for danske konger og dronninger, således bringer de danske stemmebøger — foruden andre fyrstelige »symbola« i polyfon udsættelse — en kunstfærdig motet over hertug Albrecht af Preussens devise, »Vertrau Gott allein«, komponeret af »Georgio P«, hvormed antagelig sigtes til den danske sangmester og udmærkede komponist, Jørgen Presten.¹⁴ Med den anledning, Brüssel-ms.s sammenhæng med det danske repertoire og hofmilieu har givet til en omtale af den musikalske udveksling mellem Königsberg og København i almindelighed, kunne det være fristende at drage paralleller til andre områder, hvor en tilsvarende kulturudveksling kan iagttages. Men vi må nøjes med blot at pege på den betydeligste skikkelse inden for kunsten, Jacob Binck, lige fremragende som portrætmaler, kobberstikker og medaljør, som delte sin gerning mellem Danmark og Preussen.¹⁵

Men tilbage til Brüssel-manuskriptet, som endnu på et væsentligt punkt kræver en kommentar. Man vil nemlig have bemærket, at en ikke ringe andel i samlingen har Melchior Kugelman, som ved hjælp af angivelserne i Paul Kugelmans Liedsamling kan identificeres som komponist til 5 af satserne. Vi vil lægge mærke til, at 3 af disse er komponeret over navneviserne for Christian III, hertuginde Dorothea og hertugdatteren, Anna Sophia. Hvem der har kompo-

¹³ I følge brev af 30. maj 1545 fra Jørgen Heyde til hertugen sender Heyde to musikstykker, en 8-st. sats over »Nun bitten wir den heiligen Geist« (formentlig = Jørgen Prestens komposition i det Kongel. Bibl. i ms.) samt et »kön. Maj. reim«. Jfr. S. A. E. Hagens meddelelse i *Monatshft. f. Mg. VIII* (1876).

¹⁴ Jfr. J. Foss, *anf. skr.* s. 39.

¹⁵ Francis Beckett: *Renaissancen og Kunstens Historie i Danmark* (1897); H. Ehrenberg (*anf. note 1*).

neret de to korresponderende stykker over henholdsvis Dorothea (nr. 5) og Hertug Albrecht (nr. 8), foreligger ikke bekendt, da de eneste konkordanser til disse stykker — i KB-ms. — er usigenerede. Men ud fra stykkernes placering i manuskriptet, vil det være nærliggende at udlægge Melchior K. som ophav også til satserne nr. 5 og 8. Udlægningen vil i hvert fald tilfredsstille ønsket om at finde en til teksternes følge svarende komponistfølge.

Af Melchior K. kendes kun ialt 9 sikre kompositioner, alle med signatur i Paul K.s samling 1558.¹⁶ Denne samling indeholder desuden som tilføjelse til Paul Hofhaimers firstemmige Lied, »Ich hab im Sinn«, en vagans-stemme komponeret af Melchior (5-st. afd. nr. 25 »Vagans ad placitum Melcher Kugelmann«). Oplysningen om, at Melchior K. har givet sig af med den beskedne — omend langtfra altid lige vellykkede — kompositionsakt, det var at tilkomponere en vagans til en foreliggende sats à 4 voc., giver os i det mindste et fingerpeg om, at han har ansvaret for de tilføjede vagans-stemmer i Brüssel-ms.

Men problemet hører til de underordnede. Mere væsentligt er det, at Melchior K.s forbindelse med stemmebøgerne ikke blot består i de sikre og formodede kompositoriske bidrag, men synes at være af helt direkte karakter. For således må man forstå den tilskrift, som findes i Tenor-heftet under nr. 9, Dorothea-visen »Von Gott sem Herren haben wir«: »Meiner gnädigsten F. In Preussen«. Stykket er af Melchior K., følgelig må den dedicerende tilskrift skyldes ham.

En tilsvarende »personlig« dedikation træffes ikke ved andre stykker. Under Hertug Albrecht-visens Tenor angives blot »F. Dht In preussen lied«, hvilket er en oplysning, — ingen tilegnelse. Melchior K. har altså enten selv skrevet eller forestået nedskriften af stemmebøgerne. Men den lille, tilsyneladende uskyldige tilskrift til Dorothea-visen indebærer ikke blot, at vi kan udpege håndskriftets fader, den fortæller tillige, at stemmebøgerne var tiltænkt hertugin-den. Og denne konklusion får unægtelig kraftig støtte ved fornyet betragtning af samlingens indhold. For den forklarer fyrsteviserens disposition, som lader de *danske* konger og dronninger, hertugin-dens nærmeste slægt stå forrest i rækken. I denne ordning af satserne ligger altså en reverens for »meiner gnädigsten Fürstin«, og bestemmelsen af nodebøgerne som en speciel gave til den afholdte fyrstinde

¹⁶ De øvrige Melchior Kugelman tilskrevne stykker i Paul K.s samling er: 4-st. afd. nr. 32: Ach grüss dich Gott mein schönes frewlein; 5-st. afd. nr. 11: Der Herr, der aller Herren ist; nr. 24: Von deinetwegen bin ich hie (udg. af H. Engel i Chor = Archiv nr. 6); nr. 28: Von Gottes Gnad (Rat und Wunderthat), jfr. Brüssel-ms. nr. 4.

motiverer ligeledes valget af det stykke, som danner indgang til hele samlingen, Hofweisen »O weyblich art«!

Helt i harmoni med denne udlægning er — som vi allerede har set — selve nodebøgernes ydre fremtoning, både de smukke bindprydelser, som må stamme fra hofboglobinder Kaspar Anglers værksted, og det usædvanlige miniatureformat, der mere leder tanken hen på en slags souvenir end på et egentligt brugshåndskrift. Vi erindrer os i denne forbindelse tillige, at kassetens låg var forsynet med et — nu desværre kun svagt synligt — portræt af en kvinde, hvem det unægtelig er nærliggende at identificere med Dorothea. At det ikke blot er en ønskedrøm, giver de kun tildels læselige bogstaver, som findes i den cirkelformede ramme omkring portrættet, bevis på. Og beviset finder vi ved hjælp af Ernst Kuhnerts fortræffelige afhandling om bogbindkusten i Königsberg. Under gennemgangen af de pladestempler, Kaspar Angler benyttede ved figurfremstillinger, beskriver han bl. a. en medaillonformet gengivelse af hertuginde, som findes på et foliobind fra 1540. Dorotheas portræt er her omskrevet af bogstavfølgen: V G G D G A K S Z D M Z P V H I P, hvilket betyder: Von Gottes Gnaden Dorothea geboren aus königlichem Stamm zu Dänemark, Markgräfin zu Pommern und Herzogin in Preussen.¹⁷ På Brüssel-manuskriptets kassette fremtræder kun bogstaverne S Z D M helt klart, men også de øvrige bogstaver lader sig verificere.¹⁸ Og dermed har vi udelukket al tvivl om stemmebøgernes oprindelige bestemmelse.

Tilbage står at nævne, at det på det foreliggende grundlag ikke har været muligt at datere ms. nærmere end til tiden mellem 1540 og 1547. Nogen præcis datering til 1545, således som Fétis angiver, har jeg ikke kunnet finde holdepunkter for. Fétis' oplysning om, at ms. stammer fra Anna Maria af Braunschweig er kun rigtig, for så vidt som hun formentlig ved ægteskabet med Hertug Albrecht (1550) blev ejer af det bibliotek, som havde tilhørt den tidligere hertuginde. Hvornår nodebøgerne herefter — som det fremgår af Fétis' beskrivelse — er tilgået biblioteket i Wolfenbüttel, er ikke opklaret. Andre dele af hofbiblioteket i Königsberg havnede her, bl. a. hertuginde Dorotheas bønnebog,¹⁹ men vi må iøvrigt lade dette kapitel af Brüssel-manuskriptets historie ligge, herunder også det deli-

Miniature af Hertuginde Dorothea af Preussen, antagelig af Jacob Binck. En pendant hertil med Albrechts portræt (Weimar Schlossmuseum) bærer årstallet 1546, hvilket også må gælde den gengivne miniature af Dorothea, som findes i Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. (Omtalt i Otto Andrup: Udvalg af Frederiksborg Museets Erhvervelser 1913—25, 1925 s. 3, nr. 2).

¹⁷ E. Kuhnert, s. 288 f.

¹⁸ Bibliotekar ved Bibliothèque Royale de Belgique, hr. Martin Wittek, har venligst kontrolleret rigtigheden af såvel tilstedeværelsen af det omtalte portræt som den angivne bogstavserie.

¹⁹ Jfr. P. Schwenke u. K. Lange, op. cit. s. 4.

kate spørgsmål, hvorledes det er gledet ud af Wolfenbüttel-biblioteket. Vi må nøjes med at glæde os over, at stemmebøgerne havnede hos pietetsfulde og kyndige samlere, og at de nu befinder sig intakt på et offentligt bibliotek.

Brüssel-ms II, 3843 er hermed præsenteret som et lille, men dog nyt bidrag til den overlevering, som i særlig grad knytter sig til det blomstrende musikliv ved hoffet i Königsberg. Det bekræfter påny Hans Kugelmanns bekendte ord fra fortalen til »Concentus novi«, at muserne fulgte den fromme og milde Hertug Albrecht »usque ad Oceanum Sarmaticum«. Og det fortæller os desuden ikke så lidt om de tråde, der knyttede en intim og levende forbindelse tværs over Østersøen mellem Königsberg og København.

D nr.2 Frid gib uns lieber herre A

T

V B

D nr.3 Sol ich her vor dir bestan. A

T V

B

D nr.14 Wil got mein wher und waffen sein A

T B

D nr.21 O her behend, mein ellendwend A

T

B V

ZUSAMMENFASSUNG

Eine neue Quelle zum Repertoire der preussischen Hofkapelle zur Zeit Herzog Albrechts

Die hier untersuchte, bisher unbeachtete Quelle besteht aus fünf handschriftlichen Stimmbüchern, die sich in der Bibliothèque Royale in Brüssel befinden (Sign. Ms. II, 3843). Das Manuskript stammt aus der Bibliothek von F.-J. Fétis. Aus dessen Beschreibung in seinem Katalog unter Nr. 1433 geht hervor, dass es früher dem französischen Musikgelehrten F. L. Perne gehört hat. Die Bücher, die eingehend beschrieben werden, müssen sowohl aus äusseren (Einband), als inneren Gründen (Inhalt) nach Königsberg gehören und in die Zeit 1540–47 angesetzt werden. Fétis gibt an, dass die Notenbücher von Anna Maria von Braunschweig stammen, der zweiten Frau Herzog Albrechts, und teilt mit, dass sie in das Jahr 1545 gehören. Der Inhalt besteht aus 25 unsignierten Sätzen, von denen zwei vierstimmig sind, während die übrigen fünf Stimmen haben. Von einer Ausnahme abgesehen haben alle den gesamten Text, der sich im Tenorbuch findet. Die Texte sind deutsch, und 12 von ihnen bilden Akrostichons auf dänische und deutsche Fürstennamen (vgl. die Übersicht S. 150). Mehrere dieser Namengedichte sind aus anderen, zum Teil späteren Quellen bekannt; aber die Verse auf die dänische Königin Sophia, Herzog Albrecht sowie dessen Bruder, den Markgrafen Wilhelm von Brandenburg sind neue Beiträge zu diesem beliebten Genre. Ein speziell hymnologisches Interesse weckt ein geistliches Lied, als dessen Verfasser Johann Poliander, der bekannte Pfarrer und lutherische Reformator angegeben ist. Von seiner Produktion hat man bisher nur zwei Gedichte gekannt (die Psalmenparaphrase »Nun lob, mein Seel, den Herren« und das weltliche Gedicht »Fröhlich muss ich singen«, beide im Ms.); das Brüsseler Ms. bringt jedoch ein drittes Gedicht: »O Herr behend, mein Elend wend«, das als ein wertvoller Zuwachs zu der Psalmendichtung Polianders bezeichnet werden muss.

Im Ganzen genommen hat die Sammlung mit ihren nur neun weltlichen Stücken überwiegend geistliches Gepräge. Die weltlichen Sätze sind alle aus anderen zeitgenössischen Quellen, in erster Linie Forsters »Liedlein« 1539, bekannt. Die deutsche Hofweise mit Tenor-cantus firmus dominiert, und L. Senfl und Melchior Kugelman sind mit je fünf Sätzen die am meisten hervortretenden Komponisten des Ms. Folgende Komponisten sind mit je einem Satz repräsentiert: H. Isaac, Th. Stoltzer, A. Willaert, Th. Sporer und Hans Kugelman. Fünf Sätze unbekannter Herkunft finden sich auch bei Forster 1539 (2) und in den Stimmbüchern der dänischen Hofkapelle (1541) (3). Für zwei dieser Sätze lässt sich vermuten, dass sie von Melchior Kugelman stammen.

Nur fünf Sätze der Sammlung müssen als in der Überlieferung des 16. Jh. gänzlich unbekannt registriert werden.

Aus den Stimmbüchern geht mehrfach eine klare Verbindung mit dem Repertoire der dänischen Stimmbücher hervor. Die dänisch-preussischen Beziehungen werden deshalb näher erörtert, u. a. speziell die Auswechslung von Musikern, die zwischen den Hofkapellen in Königsberg und Kopenhagen stattfand. Herzog Albrechts Ehe (1525) mit der dänischen Prinzessin

Dorothea, Tochter Frederiks I. und Schwester Christians III., stärkte die Verbindung zwischen den Fürstenhäusern der beiden Länder. Die Aufnahme der dänischen Fürstenlieder (Nr. 2–5) in das Brüsseler Ms. spiegelt diese nahe Verbindung wieder, und es wird auf verschiedene Weise erhärtet, dass die Stimmbücher der dänischen Herzogin zugeordnet waren. Ihr Namenslied, Nr. 9, zeigt die Hinzufügung »Meiner gnädigsten F(ürstin) In Preussen«, eine Widmung, die auf den Komponisten des Stückes, Melchior Kugelman, zurückgehen muss. Es wird vermutet, dass die Stimmbücher von ihm stammen. Die Vermutung, dass die schön verzierten Notenhefte in Miniaturformat (18. obl.) der Herzogin Dorothea zugeordnet waren, wird durch eine Untersuchung der originalen Kassette bestätigt, in der die Stimmbücher verwahrt sind. In ihren Deckel ist ein kreisförmiger Rahmen mit jetzt nur noch teilweise lesbaren Buchstaben eingepresst. In der Mitte sieht man ein schwaches Bild einer Frau. Die Buchstaben lassen sich als Verkürzung von Dorotheas Namen und Titel deuten: »V(on) G(ottes) G(naden) D(orothea) . . .«, denn auf anderen Königsberger Bucheinbänden um 1540 finden sich entsprechende Darstellungen der Herzogin mit derselben Umschrift (vgl. Ernst Kuhnerts Untersuchungen).

Die in dem Katalog von Fétis auf 1545 angesetzte Datierung des Ms. ist äusserst plausibel, während die Angabe, dass das Ms. von Anna Maria von Braunschweig stammt, fehlerhaft ist. Zufolge einer Angabe von F. L. Perne haben die Stimmbücher früher der Bibliothek in Wolfenbüttel gehört. Wann und wie sie von dort weggekommen sind, weiss man nicht.

Ein thematisches Verzeichnis der konkordanzlosen Sätze beschliesst die Abhandlung.